

اطلاعات علمی

دانشگاه میبد
دانشکده الهیات

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
فقه و حقوق جزا

عنوان :

بررسی مبانی فقهی حقوقی قانون جرم سیاسی مصوب ۱۳۹۵ و خلائای قانونی آن

استاد راهنما
دکتر اردوان ارژنگ

استاد مشاور
دکتر نفیسه متولی زاده نائینی

نگارنده
شجاعت خادم پیر

زمستان ۱۳۹۷

تقدیم

به سکوت صبورانه تاریخ

مردی که در پی قد قامت عدالتش، ستودنی شد...

امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (علیه السلام)

قدردانی

سپاس بیکران از پروردگار هستی، او که نقش علم را به ذهن روزگار قلم زد. و با تشکر از؛ اساتید محترم جناب آقای دکتر اردوان ارژنگ که و سرکار خانم دکتر نفیسه متولی زاده، که چون آفتاب بر باغچه ذهنم تابیدند و پا به پای هر هجایی، جمله‌ای از سخاوت سروده و در خاطر علم جاودان ماندند.

قدردانی از؛ خانواده صبورم که تمام ناملايمات را جهت رشد و ارتقای علمیم تحمل نمودند.

از خداوند حکیم خواستارم که همواره بر توفیقات علمی و معرفتی آنان بیفزاید.

چکیده

جرم سیاسی یکی از پر حاشیه ترین مباحثی است که در نهاد حقوقی و قضایی کشور مورد مناقشه بوده و سرانجام در سال ۱۳۹۵ منتهی به تصویب قانون جرم سیاسی شده است، هرچند این قانون گام بسیار بلندی در این عرصه محسوب می شود لکن دارای خلأهایی از منظر فقهی است که این تحقیق متصدی این بحث شده تا ابتدا با بررسی مبانی فقهی این قانون پرداخته و سپس از منظر فقه و مبانی فقهی بررسی شود، در نهایت به این نتیجه رسیدیم که تحقیقاتی که از منظر فقه به موضوع جرم سیاسی پرداخته شده است غالباً جرایم سیاسی را با جرایم امنیتی و کیفری خلط نموده و عمده تحقیقات در این زمینه قابل استفاده نبودند، بنابراین با بررسی قواعد فقهی از جمله قواعد عدم ضمان امین، احسان، لا حرج، لاضرر و همچنین احصای نکات مذکور در مواد این قانون مورد بررسی فقهی قرار داده و نکات قابل توجهی را از آن استخراج شد، ملاحظاتی که در نتیجه بررسی های صورت گرفته مطرح گردید می تواند در دقت محاکمات قضایی و مطالعات حقوقی در این عرصه راهگشا بوده و با اعمال اصلاحات مطرح شده همچون تعیین ملاک و ضابطه در تعیین مصادیق توهین، انگیزه اصلاحگری و قصد ضربه زدن به نظام و ... همچنین با اعمال جهات مخففه در مجازات متهمینی که جرم بزرگتری همچون جاسوسی و خیانت را در حق مسئولین اجرایی افشاگری کرده و یا با وجود متخصص بودن در عرصه مربوطه ممکن است در محاسبات خود با اشتباهاتی به مقام سیاسی مظنون شده باشند بر دقت قانونی افزود.

بنابراین هرچند تشخیص جرم سیاسی با دشواری ها و مشکلات خاصی از جمله اینکه موارد جرم سیاسی در شمار تکلیف امر به معروف و نهی از منکر بیشتر جای داشته در حالی که غالب تحقیقات فقهی صورت گرفته در باب بغی و خروج بر حکومت لحاظ گردیده همراه است، که با مد نظر داشتن این دست ملاحظات و نکاتی که در بررسی فقهی و حقوقی آن در این نوشتار بدست آمد می توان در کاهش و مطلوبسازی این مشکلات کمک به سزایی داشته باشد.

واژگان کلیدی: جرم سیاسی؛ مصادیق جرم سیاسی؛ فقه جرم سیاسی؛ حقوق جرم سیاسی.

فهرست مطالب

ا	چکیده.....
۱	مقدمه.....
۲	فصل اول:.....
۲	کلیات تحقیق.....
۳	۱-۱- طرح تحقیق.....
۳	۱-۱-۱- تبیین موضوع.....
۳	۱-۱-۲- ضرورت و اهداف تحقیق.....
۴	۱-۱-۳- سؤالهای تحقیق.....
۴	۱-۱-۴- فرضیههای پژوهش.....
۴	۱-۱-۵- پیشینه موضوع تحقیق.....
۶	۱-۱-۶- روش تحقیق.....
۶	۱-۱-۷- ساختار تحقیق.....
۶	۱-۲- مفاهیم.....
۶	۱-۲-۱- مفهوم جرم سیاسی.....
۷	۱-۲-۱-۱- جرم سیاسی در لغت.....
۸	۱-۲-۱-۲- جرم سیاسی در اصطلاح.....
۸	۱-۲-۱-۳- رویکردهای سه‌گانه به تعریف جرم سیاسی.....
۸	۱-۲-۱-۳-۱- شناسایی نشدن جرم سیاسی در نظام کامن لا.....
۹	۱-۲-۱-۳-۱-۱- تعریف نشدن جرم سیاسی در نظام رومی ژرمنی.....
۹	۱-۲-۱-۳-۱-۲- تعریف جرم سیاسی در نظام‌های دیکتاتوری.....
۱۰	۱-۲-۱-۳-۱-۳- تعریف برخی قوانین از جرم سیاسی:.....
۱۰	۱-۲-۱-۳-۱-۴- تعریف جرم سیاسی از دیدگاه دکترین:.....
۱۱	۱-۲-۱-۲- تعریف جرم سیاسی از منظر حقوق بین الملل.....
۱۲	۱-۲-۱-۳- تعریف جرم سیاسی از نظر حقوق جزای اختصاصی.....
۱۳	۱-۲-۱-۴- تعریف جرم سیاسی از نظر طرح مصوب مجلس (۱۳۸۰).....
۱۴	۱-۲-۱-۵- جرم سیاسی در سایر مکاتب و کشورها.....
۱۸	۱-۲-۱-۶- جرم سیاسی در قانون جرم سیاسی.....
۱۸	۱-۲-۱-۷- قانون جرم سیاسی.....
۲۰	۱-۲-۱-۸- جمع بندی از تعریف جرم سیاسی.....
۲۰	۱-۳- مفهوم مبانی فقهی حقوقی.....
۲۰	۱-۳-۱- مبانی فقهی حقوقی در لغت.....
۲۰	۱-۳-۲- مبانی فقهی حقوقی در اصطلاح.....
۲۱	۱-۴- تاریخچه جرم سیاسی.....
۲۱	۱-۴-۱- دوره اول از قدیمالایام تا اوایل قرن نوزدهم.....

ب

۲۲	۴-۱- دوره دوم دوره رشد و شکوفایی جرم سیاسی از قرن ۱۹ تا زمان وقوع جنگهای جهانی
۲۲	۴-۱- بعد از جنگ جهانی (دوران افول جرم سیاسی)
۲۴	فصل دوم:
۲۴	بررسی جرم سیاسی در گستره حقوق
۲۵	۲-۱- مبانی تحدید کننده اقدامات سیاسی
۲۵	۱-۱- آزادی و موانع آن
۲۶	۲-۱-۲- معیارهای اعمال محدودیت
۲۷	۳-۱-۲- عوامل اعمال محدودیتها
۲۸	۲-۲- وجوه و عوامل تفکیک جرم سیاسی از سایر جرایم
۲۸	۲-۲-۱- تشخیص بزه سیاسی
۲۹	۱-۱-۲- ضابطه شخصی (ذهنی)
۳۰	۲-۱-۲- ضابطه عینی (موضوعی)
۳۰	۳-۱-۲- ضابطه مختلط
۳۱	۴-۱-۲- ضابطه افکار عمومی
۳۲	۵-۱-۲- ضابطه دادرسی
۳۲	۶-۱-۲- ضابطه مجازات
۳۳	۷-۱-۲- ضابطه شخصیت مجرم
۳۳	۸-۱-۲- ضابطه کیفیت وقوع جرم
۳۴	۹-۱-۲- ضابطه زمان وقوع جرم
۳۴	۱۰-۱-۲- ضابطه احصای جرائم سیاسی
۳۴	۳-۲- ماهیت و مفهوم جرم سیاسی
۳۴	۱-۳-۲- انگیزه مجرم
۳۶	۲-۳-۲- اقسام جرم سیاسی
۳۷	۱-۲-۳- جرایم سیاسی محض (بسیط)
۳۷	۲-۲-۳- جرایم سیاسی نسبی
۳۷	الف- جرایم مرکب با جرم سیاسی
۳۸	ب- جرایم مرتبط (متصل) به جرم سیاسی
۳۸	۳-۲-۳- برخی جرایم مرتبط با جرم سیاسی
۳۸	۱-۳-۳- تروریسم
۳۹	۲-۳-۳- آنارشیسم
۳۹	۳-۳-۳- جرایم علیه امنیت خارجی کشور
۳۹	۴-۳-۲- مصادیق جرم سیاسی در قوانین قبل از قانون ۱۳۹۵
۴۰	۱-۴-۳- استثنائات مصادیق جرم سیاسی
۴۳	۳-۳-۲- جرم سیاسی در منشور حقوق شهروندی
۴۷	۱-۳-۱- جرم سیاسی در فقه اسلامی
۴۷	۱-۱-۳- جرم سیاسی در اسلام
۴۸	۲-۱-۳- رفتار پیشوایان دین با مخالفین
۴۹	۲-۳- بررسی جرم سیاسی از منظر فقه اسلام

۴۹	..... ۳-۲-۱- مفهوم‌شناسی بغی
۵۰	..... ۲-۳-۲- مبانی بغی در فقه اسلام
۵۰	..... ۲-۳-۲-۱- قرآن کریم
۵۱	..... ۲-۳-۲-۲- سنت
۵۲	..... ۲-۳-۲-۳- اجماع
۵۲	..... ۲-۳-۲-۴- عقل
۵۲	..... ۲-۳-۳- عناصر تشکیل‌دهنده جرم بغی
۵۲	..... ۲-۳-۳-۱- عنصر مادی
۵۵	..... ۲-۳-۳-۲- عنصر روانی
۵۶	..... ۲-۳-۴- احکام مقابله با گروه باغی
۵۶	..... ۲-۳-۴-۱- احکام دفاعی
۵۹	..... ۲-۴- بررسی تطبیقی بغی و جرم سیاسی
۶۱	..... ۲-۵- جمع بندی
۶۲	..... فصل چهارم:
۶۲	..... آسیب‌شناسی جرم سیاسی بر اساس فقه و قانون
۶۳	..... ۴-۱- مقدمه
۶۳	..... ۴-۲- چالش‌های جرم سیاسی در فقه
۶۴	..... ۴-۳- چالش‌های جرم سیاسی در قانون
۶۴	..... ۴-۳-۱- قانون جرم سیاسی
۶۵	..... ۴-۳-۲-۱- نکات ماده ۱ جرم سیاسی
۶۶	..... ۴-۳-۲-۲- نکات ماده ۲
۶۸	..... ۴-۳-۲-۳- نکات ماده ۳ - موارد خارج از چارچوب جرم سیاسی
۶۹	..... ۴-۴- راهکار برون‌رفت از خلأهای قانونی
۶۹	..... ۴-۴-۱- اصلاح تعریف جرم سیاسی
۶۹	..... ۴-۴-۲- تعیین مصادیق جرم سیاسی
۷۰	..... ۴-۴-۳- چشم انداز حذف جرم سیاسی از جرائم کیفری
۷۱	..... ۴-۴-۴- حذف امتیازات فراقانونی در نظام سیاسی
۷۱	..... ۴-۵- بررسی تحلیلی قانون جرم سیاسی مصوب ۱۳۹۵
۷۴	..... ۴-۵-۱- وااکاوی مفهوم؛
۷۴	..... ۴-۵-۱-۱- مبنای نظری؛
۷۸	..... ۴-۵-۱-۲- پیشینه یابی در منابع حقوقی
۸۳	..... ۴-۵-۲- بازشناسی عملی
۸۳	..... ۴-۵-۲-۱- تطابق سنجی با ضابطه های شناخت جرم سیاسی
۸۷	..... ۴-۶- نقد قانون جرم سیاسی مصوب ۱۳۹۵
۹۰	..... ۴-۶-۱- ضابطه شناخت جرائم سیاسی از سایر جرائم
۹۴	..... ۴-۶-۲- عدم تعریف جرم سیاسی در قانون جرم سیاسی مصوب ۱۳۹۵
۹۵	..... ۴-۶-۳- نارسایی مصادیق جرم سیاسی در قانون جرم سیاسی مصوب ۱۳۹۵
۹۶	..... ۴-۶-۴- نقد هیات منصفه برای رسیدگی به جرم سیاسی

فصل پنجم:	۹۸
نتیجه‌گیری و پیشنهادات	۹۸
۱-۵-نتیجه‌گیری	۹۹
۲-۵-پیشنهادات	۱۰۱

مقدمه

حکومت‌های بشری جهت پیشبرد برنامه‌های خود به جهت مداخله در امور ملت همواره موجب ظهور معارضینی در عرصه جامعه با سلاطین و حاکمان می‌گردید. که مهمترین مخالفان حکومت‌ها در طول تاریخ، همواره پیامبران الهی بوده‌اند و بعد از ایشان نیز اقدامات اهل بیت (ع) در مقابله با حکومت‌های اموی و عباسی جزء جرائم سیاسی تلقی گشته تا جایی که قیام عاشورای امام حسین (ع) به عنوان جرمی علیه حکومت معرفی گشته و وی و اهل بیتش را به عنوان خروچ کنندگان علیه حکومت مجازات نمودند.

در صورتی که هر جا با انقلاب حکومت به دست صالحان می‌رسید، عده‌ای با هدف ضربه به بنیان‌های حکومت عادلانه و برگشتن وضعیت به حالت قبل و در دست گرفتن زمام قدرت و یا تحریک دشمنان جهت باز کردن نفوذ و سلطه‌ای، با در هم آمیختن حق و باطل به نام اصلاح امور کشور دست به اقدامات سیاسی بر علیه حکومت می‌زدند.^۱ و در این بین شرایط به نحوی آلوده و مبهم می‌گردد، که افشاری از توده‌های مردم نیز با آن‌ها همسو شده و با تحریک آن‌ها به فعالیت علیه سیستم سیاسی اقدام می‌کنند.^۲

در طول تاریخ قدرت غالباً در ید حکام استبدادی در گذشته و یا نظام‌های استکباری در عصر نوین بوده است، مبارزان نیز عمدتاً خواستار تغییر امور بوده‌اند.

پس از اتفاقات تحول‌خواهانه در ایران مقارن با مشروطه‌خواهی عبارت «جرم سیاسی» به ادبیات حقوقی افزوده شد.

زندگی اجتماعی در عصر کنونی با پیچیدگی‌های مختلفی همراه است، یکی از مسائل حساس عرصه سیاست است ولی به جهت همین حساسیت برخورد با برخی جرایمی که در این عرصه اتفاق می‌افتد متفاوت از سایر جرایم بوده و نمی‌توان به همان صورت برخورد نمود.

جرم سیاسی که همواره با ورود اشخاص به عرصه مسائل سیاسی همراه است گاهی فراتر رفته و در حیطه جرایم امنیت ملی داخل می‌شود و گاهی با انگیزه‌های اصلاح امور سیاسی قصد ضربه به نظام را نداشته ولی درصدد اصلاح برخی مشکلات و نواقص بر می‌آید بر این اساس به دلیل انگیزه به اصطلاح شرافتمندانه نمی‌توان برخورد خشنی همچون سایر مجازات‌های جرایم معمول را بر آن اعمال نمود از این رو تصویب قانون جرایم سیاسی که با چالش‌های متعددی مواجه بود سرانجام در سال ۱۳۹۵ منجر به تصویب قانون جرم سیاسی گشت و هرچند همچنان دارای نواقصی است لکن گام بلندی در اصلاح این عرصه برداشته شد.

^۱ انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، نشر سخن، تهران (۱۳۸۱): ۹.

^۲ بکاریا، سزار، جرائم و مجازات‌ها، مترجم، اردبیلی، محمدعلی، تهران: نشر دانشگاه شهید بهشتی (۱۳۶۲): ۲۷.

فصل اول:

کلیات تحقیق

۱-۱- طرح تحقیق

۱-۱-۱- تبیین موضوع

در مباحث فقهی و حقوقی جرم سیاسی همواره دیدگاه محافظه کارانه که گاهی بر حق هم هست بر نحوه نگارش قوانین تأثیر گذاشته است. آنچه تا کنون در میان کتب، رساله‌ها و مقالات دیده می‌شود نیز رویکردی اینگونه دارد، گویی بین طرح دیدگاه دین در قالب فقه و واهمه‌ی حکومت‌ها از به رسمیت شناختن جرایم سیاسی سعی بر پیوند شده است، صرفنظر از این که جرم سیاسی مقوله‌ای وارداتی از غرب است یا در اسلام نیز وجود داشته است، باید رویکرد حقیقت‌گرا در کنار واقع‌گرا به پایه‌ریزی مبانی جرم سیاسی وارد شود. بر این اساس است که نواقص و معایب قانون مصوب ۱۳۹۵ روشن و قابل اصلاح خواهد بود. برخی از معایب در قانون فعلی اینگونه قابل طرح است که دارای عناوین مجرمانه‌ای است که سازگاری با انگیزه جرم سیاسی ندارد، به عنوان مثال در ماده ۱، قصد مرتکب ضربه زدن به اصل نظام نبوده، که در این صورت جرم وی سیاسی محسوب می‌شود، حال اگر چنین قصدی نداشت و به اصل نظام ضربه زد تکلیف چیست؟ و یا اینکه توقف مجازات بر نتیجه جرایم در آن کم رنگ است. جرائمی همچون توهین یا افترا در بند (الف) ماده ۲ که به گونه‌ای است که مجازات اقدامات اصلاح‌گرانه سیاسی به هیچ وجه متوقف بر آن قرار نگرفته است. و یا اینکه جرم سیاسی با شخصیت مجرم سیاسی از لحاظ حقیقی و حقوقی نباید دارای سنخیت باشد؟ در اینکه مجرمیت سیاسی در صلاحیت اقشار یا اصناف خاصی است و آیا همگان می‌توانند در همه اموری که مصادق جرم سیاسی باشد دخالت کنند، ابهام است. و همچنین در ماده ۲ بند (ث)، نشر اکاذیب با شرایط مندرج در ماده ۱ جرم سیاسی محسوب شده ولی به میزان اخلاف در نظم کشور و ویژگی‌هایی که در ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی برای افساد فی الارض برشمرده اشاره‌ای نشده است. بر این اساس این تحقیق درصدد اصلاح رویکردهای فقهی و حقوقی به جرم سیاسی است که حاصل آن ارائه مواردی است که به کمال و جامعیت این قانون منجر خواهد شد. نتایج این تحقیق حصول مبانی جرم‌انگاری سیاسی است، به طوری که از ملاک‌ها و ریشه‌های این اقدامات به یک شاخص کلی دست یافته شود، نه اینکه از مصادیق بحث شود.

۱-۱-۲- ضرورت و اهداف تحقیق

ضرورت

لزوم تبیین جرم سیاسی بر اساس مبانی فقهی حقوقی و خلأ آن در عرصه قانونی و قضایی حکومت‌ها غیر قابل تردید است، به رغم توجه نهادهای تقنینی به این ضرورت لکن رعایت حساسیت موضوع بود که تدوین این قانون چند دهه به طول انجامید.

اهداف

هدف کلی

هدف تبیین مبانی جرم سیاسی از منظر فقه و حقوق و رفع نواقص و خلأهای قانونی آنست.

اهداف جزئی

- بررسی مبانی حقوقی جرم سیاسی قانون جرم سیاسی
- تبیین فقهی قانون جرم سیاسی
- ارزیابی و آسیب‌شناسی قانون جرم سیاسی و رفع اشکالات آن بر اساس فقه و حقوق

۱-۱-۳- سؤال‌های تحقیق

سؤال اصلی پژوهش

نواقص و اشکالات فقهی حقوقی قانون جرم سیاسی مصوب ۱۳۹۵ چیست؟

سؤال‌های فرعی پژوهش

- ۱ - نسبت جرم سیاسی با حقوق بشر و شهروندی چیست؟
- ۲ - مبانی تحدید کننده اقدامات سیاسی چیست؟
- وجوه و عوامل تفکیک جرم سیاسی با سایر جرائم در چه مواردی است؟
- آسیب‌شناسی قانون جرم سیاسی بر اساس فقه و قانون چیست؟

۱-۱-۴- فرضیه‌های پژوهش

فرضیه اصلی:

قانون جرم سیاسی با بعضی از مبانی دینی و قواعد فقهی تعارض دارد.

فرضیه‌های فرعی:

- ۱: می‌توان جرم سیاسی را به حقوق بشر ارجاع داد، که این حقی از حقوق شهروندی و برگرفته از حقوق بشر است که تحت عناوینی چون آزادی و آزادگی و... آمده است.
- ۲: مبانی تحدیدکننده حقوق بشر، می‌تواند همان مبانی جرم‌انگاری جرم سیاسی باشد.
- ۳: با بررسی تطبیقی میان انگیزه خیرخواهانه و اصلاح‌گرانه جرم سیاسی و عناوین محسن یا امین و... در قواعد فقهی به ملاک‌هایی در تعیین مصادیق آن پی برد.

۱-۱-۵- پیشینه موضوع تحقیق

در رابطه با جرم سیاسی کتب، مقالات و پایان‌نامه‌های زیادی کار شده که البته یا فقط به بررسی فقهی به تنهایی پرداخته یا صرفاً حقوقی بحث نموده است.

۱. کتاب «جرم سیاسی در حقوق ایران» نوشته قدرت‌الله رحمانی، شرحی انتقادی بر قانون جرم سیاسی ایران است.

۲. کتاب «جرم سیاسی» نوشته عباس زراعت به تحولات جرم سیاسی پرداخته است.

۳. کتاب «جرم سیاسی» غلامرضا پیوندی بازخوانی مجددی از جرم سیاسی داشته است.

۴. کتاب «درنگی بر قانون جرم سیاسی» و کتاب «محشای قانون جرم سیاسی» شرحی مفصل بر قانون جرم سیاسی است.
۵. کتاب «مطالعه تطبیقی جرم سیاسی» و کتاب «جرم سیاسی و حقوق جزای اسلامی» به بررسی تطبیقی جرم سیاسی در بستر قوانین کیفری پرداخته است.
۶. به همین نحو کتاب «جرم سیاسی و سیاست جنایی» جرائم سیاسی را در چارچوب سیاست جنایی ایران و حقوق اسلامی بررسی نموده است.
۷. کتاب «بررسی فقهی حقوقی جرم سیاسی» به دنبال کشف مبانی و الزامات فقهی و حقوقی جرائم سیاسی است.
۸. کتاب «جرم سیاسی در حقوق کنونی» مبانی قانونی جرم سیاسی را بررسی نموده است.
۹. محمدرضا عباسی فرد در مقاله‌ای با عنوان «جرم سیاسی در فقه اسلامی» در واکاوی اصل ۱۶۸ قانون اساسی که در مجله راهبرد شماره ۶۵ به بررسی مواردی که به زعم وی مصداق جرم سیاسی هستند پرداخته و رفتار پیشوایان دین را در برابر مخالفین مورد بررسی قرار داده است.
۱۰. جلیل محبی در مقاله‌ای با عنوان «بایسته‌های جرم سیاسی در قاموس حقوق اسلامی جمهوری اسلامی» که در سال ۸۹ در مجله پژوهش در حقوق اسلامی شماره ۳۱ به چاپ رسید به بررسی اینکه آیا قانون اساسی هدف حمایتگری از تمام مجرمان سیاسی را داشته یا فقط به دنبال حمایتگری از مجرمانی است که با قبول نظام جمهوری اسلامی به انتقاد از قوای حاکمه و ساختارهای حکومتی مبادرت می‌کنند پرداخته است.
۱۱. سید محمد حسن مرعشی در مقاله‌ای با عنوان «بغی یا جرم سیاسی از نظر اسلام» که در مجله حقوقی دادگستری شماره ۳۱ به چاپ رسید، به بغی به عنوان یک جرم سیاسی نگاه کرده و مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است.
۱۲. فاطمه مؤذن دانشجوی دانشگاه تهران، در پایان‌نامه خود در سال ۱۳۸۰ با موضوع «جرم سیاسی در حقوق ایران»، با هدایت و راهنمایی دکتر محمد آشوری جرم سیاسی را از زمان مشروطیت تا زمان حاضر مورد بحث و بررسی قرار داده است.
۱۳. محسن اسماعیل‌زاده دانشجوی دانشگاه امام صادق (ع) پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد با هدایت و راهنمایی دکتر محمود آخوندی در سال ۱۳۷۸ با موضوع «حقوق مجرمین سیاسی در نظام حقوقی ایران و اسلام» به جرم سیاسی در ابعاد مختلف نگاه کرده و برای آن مراحل قائل شده است و حوادث زمان امام علی (ع) را مصداق جرم سیاسی دانسته و تحلیل کرده است.
۱۴. پایان‌نامه یاور حسین نژاد دانشجوی دانشگاه تربیت معلم در سال ۱۳۸۰ با عنوان «جرم سیاسی در فقه و حقوق ایران» با هدایت و راهنمایی دکتر غفور خوئینی به تاریخچه جرم سیاسی و اینکه بغی به عنوان مصداقی از جرم سیاسی پرداخته است.
- اما هیچ کدام از موارد ذکر شده به بررسی هم‌زمان جرم سیاسی در فقه و حقوق نپرداخته، بلکه صرفاً فقهی یا حقوقی به تنهایی در ابعاد مختلف بررسی شده و بررسی مبانی هر دو جهت نتیجه‌گیری کامل مورد غفلت واقع شده است. این پژوهش قصد دارد در کاری نو و جدید هم‌زمان جرم سیاسی را از نگاه فقهی و حقوقی و نیز خلأهای قانون مصوب ۱۳۹۵ را از نگاه فقهی بررسی نماید.

۱-۱-۶-روش تحقیق

این تحقیق از آن جهت که به توصیف و تحلیل قانون جرم سیاسی مصوب ۱۳۹۵ بر اساس مبانی فقهی و حقوقی آن پرداخته است، از نوع توصیفی-تحلیلی است و بر اساس هدف خود، داده‌ها را به شیوه کتابخانه‌ای و با سبک فیش‌برداری همراه با استفاده از منابع و متون، جمع‌آوری شده است.

۱-۱-۷-ساختار تحقیق

این پژوهش با عنوان «بررسی مبانی فقهی حقوقی جرم سیاسی مصوب ۱۳۹۵ و خلأهای قانونی آن» در چهار فصل تنظیم شده است:

فصل اول به بیان کلیات طرح تحقیق و تعریف اصطلاحات و مفاهیم اساسی پایان‌نامه می‌پردازد.

فصل دوم نیز به بررسی جرم سیاسی در گستره حقوق در سه مبحث:

۱. مبانی تحدید کننده اقدامات سیاسی

۲. وجوه و عوامل تفکیک جرم سیاسی با سایر جرایم

۳. نسبت جرم سیاسی با حقوق بشر و حقوق شهروندی

فصل سوم با عنوان جرم سیاسی در فقه اسلامی است؛ که به بررسی نسبت جرم سیاسی با قواعد فقهی همچون عدم ضمان امین، قاعده احسان، قاعده ی لا حرج، لاضرر خواهد پرداخت،

فصل چهارم نیز در جمع‌بندی مباحث مطرح شده تحت عنوان «نواقص و معایب جرم سیاسی بر اساس

فقه و قانون» به آسیب‌شناسی جرم سیاسی در فقه و حقوق پرداخته است.

و در خاتمه و نتیجه‌گیری بحث، اهم دست‌آوردهای پایان‌نامه ارائه شده است.

و با ارائه پیشنهاداتی برای پژوهش‌های بعدی این بحث به پایان می‌رسد.

۱-۲-مفاهیم

قبل از ورود به مباحث اصلی جرم سیاسی لازم است برخی از مفاهیم اساسی مرتبط با آن از جمله:

مفهوم جرم سیاسی، خلأ قانونی و مبانی فقهی حقوقی پرداخته شود.

۱-۲-۱-مفهوم جرم سیاسی

عدم تعریف دقیق جرم سیاسی و عدم ارائه ضابطه‌ای عمومی برای تمایز جرم سیاسی از سایر جرائم، سبب می‌شود که نظام حاکم بتواند منتقدین سیاسی خویش را در ذیل عناوین دیگری از شمول این قانون خارج کند و آنان را از دسترسی به مزایای مندرج در اصل ۱۶۸ قانون اساسی و قانون جرم سیاسی که برای مجرمین سیاسی قائل شده است، محروم سازد و در نتیجه موجب تضییع حقوقشان بشود. از این رو تعریف این مفهوم اهمیت پیدا می‌کند.

۱-۱-۲-۱- جرم سیاسی در لغت

واژه جرم که از ریشه عربی (ج ر م) ، در معنای قطع کردن، چیدن از درخت، حمل کردن، کسب نمودن، ارتکاب گناه و اجبار به کاری نا مناسب به کار رفته است.^۱

کلمه سیاست نیز واژه‌ای عربی بوده به معنی قیام برای امری و تدبیر و اداره آن کار است. سیاست به معنی اقدام برای چیزی که مصلحت آن چیز در آنست.^۲ همچنین برخی از لغویون گفته‌اند: سیاست عبارت است از همت گماشتن به هدایت ملت در راهی که در دنیا و آخرت موجبات سعادت و نجاتشان شود.^۳

معانی متعددی در لغت برای واژه «سیاست» برشمرده شده است؛ که عبارتند از: «حفظ و نگهداری ملک، رعیتداری، حکومت و ریاست، مصلحت و دوراندیشی، قهرکردن و هیبت نشان دادن، بازداشتن مردم از فسق با ترساندن و زدن، محافظت کردن از ملک و عدالت».^۴

اما در خصوص تعریف اصطلاحی «سیاست»؛ «ماکس وبر» می‌گوید: «سیاست از منظرمان به معنای تلاش جهت مشارکت در قدرت، یا کوششی جهت نفوذ در ارکان قدرت، در میان دولت‌ها و یا گروه‌های یک دولت».^۵

دیگری در تعریف سیاست می‌گوید: «سیاست علمی است که تمام اشکال رابطه با قدرت را در زمان و مکانهای مختلف بررسی کرده و چگونگی اعمال این قدرت را نشان می‌دهد».^۶

که به نظر برخی، سیاست در مفهوم گسترده‌تر شامل فرآیندی تصمیم‌گیر و اجرایی آن از سمت گروهی است که برای اعضای خود به وضع و اجرای مقرراتی می‌پردازد.^۷

همچنین بعضی دیگر گویند: «سیاست به معنای مدیریت کلی توسط دولت و راهبرد امور عمومی در جهت مصلحت جمعی و انتخاب روشهای مناسبتر در اداره شئون جامعه، یا علم اداره جامعه‌ای متشکل و یا هنر تمشیت امور ملت در رابطه با دولت است».^۸

یکی از نویسندگان اسلامی در کتاب خود می‌گوید: سیاست به هرگونه افعال و فعالیت‌هایی اطلاق می‌شود که انسان بواسطه آن به اصلاح نزدیک می‌شود، و از فساد و تباهی دور می‌گردد.^۹

---

^۱ خلیل بن احمد، کتاب‌العین، چاپ مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی، قم ۱۴۰۹، ج ۶: ۱۱۹. ابن اثیر، النهایة فی غریب‌الحديث والاطر، ذیل ماده جرم، چاپ طاهر احمد زاوی و محمود محمد طنحی، قاهره ۱۳۸۳-۱۳۸۵. ابن منظور، لسان العرب ذیل ماده جم، بی تا، بی جا. فخرالدین بن محمد طریحی، مجمع‌البحرین، ذیل ماده جرم، چاپ احمد حسینی، تهران ۱۳۶۲ ش.

^۲ ابن منظور، لسان العرب ج ۶: ۱۰۸.

^۳ لويس معلوف، المنجد فی اللغة، دار المشرق، بیروت، چاپ سی و هفتم، ۱۹۹۸م، ج ۱: ۳۶۲.

^۴ دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم (دوره جدید)، ۱۳۷۷، ج ۲: ۱۳۸۶۵.

^۵ جمعی از پژوهشگران، مؤسسه آموزشی امام خمینی، جرم سیاسی، نشر مؤسسه آموزشی امام خمینی، قم، ۱۳۶۷: ۷ (ر.ک: مجله اطلاعات سیاسی اقتصادی، ش ۱۱، شهریور ۱۳۶۷: ۱۱).

^۶ ابوالحمید، عبدالحمید، جرم سیاسی در اسلام، بی جا، بی نا، چاپ دوم، ۱۳۵۵: ۲۹.

^۷ آستین رنی، حکومت (آشنایی با علم سیاست) ترجمه لیلا سازگار، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۴: ۳۹.

^۸ عمید زنجانی، عباسعلی، مبانی اندیشه سیاسی اسلام، فقه سیاسی، چ سوم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۳: ۵۶.

^۹ المرزوقی، ابراهیم عبدالله، حقوق الانسان فی الاسلام، حقوق الانسان فی الاسلام، منشورات المجمع الثقافی، امارات، چاپ اول، ۱۹۹۷: ۳۴۷.

همان‌گونه که ملاحظه گردید، در اینکه سیاست به معنای تنظیم و اداره امور جامعه است همه تعاریف یاد شده مشترک هستند. به بیان یکی از نویسندگان^۱ سیاست اصطلاحی به معنای تدبیر و اداره امور عمومی اجتماع است که دارای حاکمیت و سلطه است؛ به عبارت دیگر، تدبیر و اداره کردنی که از ناحیه حکومت ناشی می‌شود.^۲

۱-۲-۱-۲-جرم سیاسی در اصطلاح

جرم سیاسی در اصطلاح با اختلاف نظرهای متعددی چه در تعریف جرم سیاسی و چه حتی در تعریف نکردن آن مواجه است، که با توجه به اهمیت موضوع به رویکردهای موجود نیاز است که اشاره گردد و سپس به تعریف اصطلاحی آن ورود پیدا کنیم.

۱-۲-۱-۳- رویکردهای سه‌گانه به تعریف جرم سیاسی

نظام‌های حقوقی غربی، که در موضوع تفکیک جرم سیاسی از غیر آن معیار و مرجع دیگر نظام‌های حقوقی بوده‌اند، در مواجهه با پدیده جاری سیاسی به جهات نظری و تقنینی رویکردهایی متفاوت داشته‌اند. آنچه، اما، در همه این نظام‌ها مشترک است به رسمیت شناختن پدیده جرم سیاسی است در مقام عمل، به خصوص در مواردی که پای استرداد مجرمان در صحنه روابط و مناسبات بین‌الملل در میان است؛ به طوری که همه دولت‌ها، با هر رویکرد نظری و تقنینی، ناگزیر از اتخاذ رویه یا رویه‌هایی در رسیدگی به پرونده‌های استرداد بوده‌اند و رویه‌های قضایی مفصلی در همین ارتباط در نظام‌های حقوقی معیار و مرجع، اعم از کامن لا و رومی-ژرمنی، شکل گرفته است.^۳

مطالعه محتوای نظام‌های حقوقی معاصر دولت‌های عضو جامعه بین‌المللی سه شیوه متفاوت را در مواجهه با پدیده جرم سیاسی میان این نظام‌ها نشان می‌دهد.

۱-۲-۱-۳-۱- شناسایی نشدن جرم سیاسی در نظام کامن لا

نظام‌های حقوقی وابسته به گروه کامن لا، مثل انگلستان و آمریکا، در مقررات موضوعه خود اساساً تفکیک جرم سیاسی از غیر سیاسی را به رسمیت نشناخته و اشاره‌ای به جرم سیاسی نکرده‌اند. گرچه نپذیرفتن تفکیک و تمایز جرم سیاسی از جرم عمومی و عادی منحصر به نظام‌های وابسته به گروه کامن لا نیست و برخی نظام‌های حقوقی دیگر، همچون نظام حقوقی اسپانیا، را نیز شامل می‌شود، که صرفاً شرایطی خاص را از حیث مجازات یا طرز دادرسی برای مجرمان سیاسی بازشناخته‌اند تا در صورت اقتضا و بر اساس

^۱ القبانچی، سید صدر الدین، علم‌السیاسیه، بی تا، بی جا: ۸.

^۲ رسول رضایی، واژه‌شناسی و برخی از اصطلاحات: جرم سیاسی؛ <http://rasulrezaie.blogfa.com>.

^۳ اردبیلی، مقاله: «مفهوم جرم سیاسی در غرب»، بی تا، بی جا: ۲۷۷-۲۸۳.

مصلحت‌های خاص آن شرایط را بر جرایمی بار کنند،^۱ نمایندگان اصلی سنت حقوقی یگانه انگاری ماهیت جرایم سیاسی و غیر سیاسی را باید در گروه کامن لا، به ویژه دو نظام اصلی انگلستان و آمریکا، سراغ گرفت.

۱-۲-۱-۳-۱- تعریف نشدن جرم سیاسی در نظام رومی ژرمنی

رویکرد دوم ناظر به کشورهای وابسته به گروه حقوقی رومی-ژرمنی، مانند بلژیک و فرانسه، است که تمایز جرم سیاسی از غیر سیاسی را پذیرفته‌اند و در قوانین کیفری خود پاره‌ای از مصادیق جرم سیاسی را به نحو سلبی تعیین کرده‌اند، بی آنکه تعریفی از جرم سیاسی وارد مقررات موضوعه خود کرده باشند.^۲ اساساً پاره‌ای از حقوقدانان تأسیس حقوقی جرم سیاسی را از اختصاصات نظام حقوق مدون رومی-ژرمنی دانسته‌اند و کثیری از آنها بر این باورند که چنین مفهومی در نظام‌های حقوقی دیگر، مانند کامن لا یا کمونیستی، اصلاً شناخته شده نیست.^۳

۱-۲-۱-۳-۲- تعریف جرم سیاسی در نظام‌های دیکتاتوری

آن دسته از نظام‌های حقوقی که علاوه بر شناسایی جرم سیاسی به تعریف این مفهوم و احصای عناوین مجرمانه سیاسی در قوانین موضوعه خود مبادرت ورزیده‌اند بسیار اندک‌اند. کشورهایمانند ایتالیا، آلمان، لیبی، عراق، سوریه، و لبنان معدود نظام‌هایی هستند که جرم سیاسی را روشن و مستقیم تعریف کرده و در قوانین جزایی خود جای داده‌اند.^۴ نکته حائز اهمیت و قابل تأمل آنکه بیشتر این نظام‌های حقوقی در بستر رژیم‌های سیاسی توتالیتر و دیکتاتوری‌های جدید شکل گرفته‌اند؛ قوانین جزایی متضمن تعریف جرم سیاسی و تعیین مصادیق آن در دو کشور آلمان و ایتالیا یادگر دوران هیتلر و موسولینی است، پیش‌بینی قوانین مشابه در نظام کیفری لیبی به زمان زمامداری معمر قذافی برمی‌گردد، و بالاخره رویکرد سرکوب و ارباب مستتر در مرامنامه حزب بعث مرجع و راهنمای تنظیم و تنسيق نظام‌های حقوقی عراق و سوریه در عصر حکومت صدام حسین و حافظ اسد بوده است.^۵ با این همه البته در تعریف جرم سیاسی برخی متأثر از تعریف فقها گفته‌اند: «جرمی بر ضد نظامات و عملکردهای دولت صورت می‌گیرد، همانند بغی».^۶

^۱ اصغری، بررسی تطبیقی جرم سیاسی: ۳۳.

^۲ عالی پور و کارگری، جرایم ضد امنیت ملی، خرسندی، بی تا: ۱۲۲.

^۳ صانعی، حقوق جزای عمومی، گنج دانش، چاپ ششم، تهران، ۱۳۷۴، ۱: ۳۹۱.

^۴ پیوندی، جرایم سیاسی، ۱: ۸۲ - ۸۳.

^۵ محمد اصغری، بررسی تطبیقی جرم سیاسی همراه با دو قاعده «درء» و «نهی حرج» ۱: ۲۳-۶۴.

^۶ رضا نوربها، زمینه حقوق جزای عمومی ۱: ۲۶۲.

۱-۲-۱-۳-۱-۳-تعریف برخی قوانین از جرم سیاسی:^۱

در ماده سوم قانون آلمان (۱۹۲۹) در رابطه با استرداد مجرمین آمده است: « بزهی سیاسی در هر عمل قابل مجازات است که بر اساس ضد نظام کشور، یا امنیت آن، و یا بر ضد رئیس جمهور، یا علیه اعضای دولت از آن جهت که عضوی در حکومتند، یا بر علیه مجلس (پارلمان)، یا علیه حقوق سیاسی انتخاباتی چه انتخاب کننده یا انتخاب شونده، یا بر خلاف روابط حسنه با بیگانگان ارتکاب شود».^۲

در ماده هشتم قانون مجازات ایتالیا در تعریف جرم سیاسی آورده اند که: «از نظر قوانین کیفری، جرمی که بر ضد مصلحت سیاسی کشور باشد، یا علیه حقوق سیاسی شهروندان انجام شود، گویند؛ همچنین جرایم غیرسیاسی که تمام یا بخشی از انگیزه ارتکاب آنها سیاسی باشد، جرم سیاسی است.»^۳

قانون مجازات لیبی نیز اینگونه جرم سیاسی را مطرح می کند: « بر اساس قانون کیفری هر جرمی که ضد مصلحت سیاسی دولت یا حقوق سیاسی افراد آن باشد، همچنین هر جرم عادی که انگیزه اساسی ارتکاب آن سیاسی به شمار آید، جرم سیاسی محسوب خواهد شد.»^۴

قانون مجازات عراق نیز صریحاً جرم سیاسی را تعریف می کند که: « جرم سیاسی عبارت از جرمی است که با انگیزه سیاسی یا علیه حقوق سیاسی فردی یا عمومی افراد جامعه ارتکاب یابد.»^۵

قانون مجازات سوریه و لبنان که در تعریف جرم سیاسی همسان عمل کرده اند می گوید:

« ۱- جرایم سیاسی عبارت از جرایمی اند که فاعلش با انگیزه سیاسی مرتکب آن گردیده باشد.

۲- همچنین جرایم بر ضد حقوق سیاسی فردی و عمومی نیز جرم سیاسی است؛ مادامی که فاعل

به جهت انگیزه شخصی، مرتکب آن جرم نشده باشد.»^۶

۱-۲-۱-۳-۱-۴-تعریف جرم سیاسی از دیدگاه دکترین:

۱- در ترمینولوژی حقوق استاد جعفری لنگرودی، جرم سیاسی را اینگونه می آورد: «جرمی ناشی از

افکار سیاسی و یا از مؤسسه یا دستگاهی سیاسی» که در ادامه در تعریف جرم سیاسی خاص

می گوید: «در معنای اخص جرمی سیاس است که مخالف نظام سیاسی مستقر داخلی و یا خارج

از کشور است؛ همچون توطئه با انگیزه تغییر نوع حکومت».^۷

۱ پیوندی، غلامرضا؛ تعریف، اقسام و استثنائات جرم سیاسی (۱)؛ فصلنامه نامه مفید، شماره ۲۲.

۲ حومد، عبدالوهاب، الاجرام السیاسی، بیروت، دارالمعارف لبنان، ۱۹۶۳: ۱۹۷.

۳ همان: ۱۹۸.

۴ ر.ک: الشرفی، علی حسن عبدالله، الباعث و اثره فی المسؤولية الجنائیة: ۳۳۴ و ۳۳۵.

۵ ماده ۲۱. ر.ک: قانون العقوبات و تعدیلاته (عراق)، تدوین صباح صادق جعفر: ۱۱.

۶ ر.ک: قانون العقوبات (سوریه) تدوین ممدوح عطری: ۷۵. ماده ۱۹۶ قانون مجازات لبنان. ر.ک: زاکی صافی، طه، المبادی

الاساسیة لقانون العقوبات اللبانی: ۷۷ - ۷۳.

۷ جعفری لنگرودی، محمد جعفر، ترمینولوژی حقوق، گنج دانش، تهران، ۱۳۷۸: ۱۹۲.

۲- « جرمی سیاسی است که علی رغم اینکه آن عمل مستحق کیفر است لکن با انگیزه سیاسی، مستقیماً تشکیلات سیاسی مملکت و اساس نظام حکومت و حقوق سیاسی اشخاص را مورد تعرض قرار می دهد. »^۱

۳- « اساساً جرم سیاسی به عملی مجرمانه اطلاق می گردد که هدف آن واژگونی نظام سیاسی - اجتماعی مستقر و بر هم زدن امنیت کشور باشد. »^۲

۴- « جرم سیاسی به عمل مجرمانه‌ای اطلاق می گردد که انگیزه سرنگونی نظام سیاسی و اجتماعی و اختلال در تدابیر سیاسی و صدمه به حکمرانی کشور بوده و یا هر عمل مجرمانه‌ای که در نتیجه آن سقوط نظام سیاسی - اجتماعی و صدمه به مناصب سیاسی و رئیس کشور باشد؛ این جرم ممکن است به صورت تنها و یا همراه با سایر جرایم عمومی، اجتماعی و امنیتی اتفاق بیافتد. »^۳

با لحاظ این تعاریف که از دکتربین حقوقی ارائه گردیده است به این نتیجه خواهیم رسید که برخی از آنها فقط به عمل ارتكابی توجه داشته‌اند؛ به عبارتی جرمی را سیاسی می‌دانند که مثلاً به نظام سیاسی مستقر کشور لطمه وارد کند، چه با انگیزه سیاسی یا اینکه انگیزه سیاسی نباشد. اما برخی دیگر از تعاریف صرفاً به مواردی اشاره داشته‌اند که در صورتی جرم، سیاسی است که با هدف و انگیزه سیاسی ارتكاب یابد؛ در حالی که تعدادی از جرایم دارای ماهیت سیاسی هستند که این نوع تعاریف، آنها را شامل نشده است. نکته دیگر اینکه در تعاریف یاد شده هیچ یک به فردی یا گروهی بودن جرم سیاسی اشاره نداشته‌اند. البته برخی حقوقدانان معتقدند که تعریف جرم سیاسی یکی از دشوارترین کارهای حقوق است «اوپنهام» یکی از حقوقدانان معروف می‌گوید اصلاً تعریف آن غیرممکن است.^۴

۱-۲-۱-۲- تعریف جرم سیاسی از منظر حقوق بین الملل

۱- کنفرانس بین المللی وحدت حقوق جزا سال ۱۹۳۵ در کپنهاگ در تعریفی که از جرم سیاسی ارائه می‌کند می‌گوید: « جرایمی که علیه تشکیلات و انجام وظیفه تشکیلات و انجام وظیفه کشور انجام می‌گیرد و همچنین جرایمی که علیه تشکیلات و طرز اداره حکومت و همچنین حقوق ناشی از آن برای افراد، ارتكاب شود. »^۵

البته یکی از حقوقدانان تعریف دیگری را از کنفرانس کپنهاگ و به صورت متفاوت از آن نقل می‌کند: « جرم سیاسی جرمی است که بر ضد نظامات و شیوه حکمرانی و نیز علیه حقوق ناشی از آن توسط افراد ارتكاب شود »^۶

۱ محسنی، مرتضی، تعریف جرم سیاسی؛ الزام غیر مصلحت‌گرایانه قانون اساسی، گنج دانش، چاپ دوم، تهران، ۱۳۷۵:

۳۲۲.

۲ صانعی، پرویز، همان: ۲۸۹. گرجی، ابوالقاسم، مقالات حقوقی ۱: ۳۳۲.

۳ هاشمی، محمد، حقوقی اساسی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۸۴، ۲: ۶۴۵.

۴ لواسور، ژرژ، مساله جرم سیاسی در حقوق استرداد مجرمان، مجله: کانون وکلا « پاییز و زمستان ۱۳۶۹ - شماره ۱۵۲ و ۱۵۳: ۲۵۰ و ۲۵۱.

۵ معتمد، محمد علی، حقوق جزای عمومی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۶۷، ۱: ۳۱۲.

۶ هاشمی، محمد، حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران، ۲: ۵۵۰.